ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA QAHRAMONLAR NUTQINI INDIVIDUALASHTIRISHNING LISONIY VOSITALARI VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Mavjudboyeva Mardona Muzaffar qizi
Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 1-bosqich talabasi
Email: mavjudboyeva@gmail.com
Telefon raqam: +998886526007
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20424204

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqotda o‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida personajlar nutqini individuallashtirish mahorati zamonaviy lingvopoetika, sotsiolingvistika va pragmalingvistika prinsiplari asosida tahlil qilinadi. Badiiy matnda har bir qahramonning lisoniy qiyofasini yaratishda muallif tomonidan qo‘llanilgan leksik-stilistik, morfologik va dialektal vositalar tizimli ravishda o‘rganilgan. Maqolada asardagi ijobiy, salbiy hamda gender xususiyatga ega obrazlar guruhining nutqiy portretlari aniq matniy misollar bilan asoslangan. Tadqiqot davomida olingan natijalar o‘zbek adabiy tilining tarixiy shakllanish jarayonini, shuningdek, yozuvchining lisoniy-estetik idealini ochib berishga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: lingvopoetika, nutqiy portret, individuallashtirish, leksik konnotatsiya, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, sotsiolekt, Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, stilistik differensiallashuv.

LINGUISTIC MEANS AND LINGUOPOETIC FEATURES OF CHARACTER SPEECH INDIVIDUALIZATION IN ABDULLA QODIRIY’S NOVEL “O‘TKAN KUNLAR”

Annotation. This research paper analyzes the skill of character speech individualization in the nove “O‘tkan kunlar” by Abdulla Qodiriy, the founder of Uzbek novel writing, based on the principles of modern linguopoetics, sociolinguistics, and pragmalinguistics. The lexical-stylistic, morphological, and dialectal means utilized by the author to create the linguistic identity of each character in the literary text are systematically studied. The paper substantiates the speech portraits of positive, negative, and gender-specific character groups through specific textual examples. The findings obtained during the study serve to reveal the historical formation process of the Uzbek literary language, as well as the author's linguistic-aesthetic ideal.
Keywords: linguopoetics, speech portrait, individualization, lexical connotation, pragmalinguistics, sociolinguistics, sociolect, Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, stylistic differentiation.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ РЕЧИ ПЕРСОНАЖЕЙ В РОМАНЕ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ «УТКАН КУНЛАР»

Аннотация. В данном научном исследовании на основе принципов современной лингвопоэтики, социолингвистики и прагмалингвистики анализируется мастерство индивидуализации речи персонажей в романе «Ўткан кунлар» Абдуллы Кадыри, основателя узбекского романизма. Системно изучены лексико-стилистические, морфологические и диалектные средства, использованные автором для создания языкового облика каждого героя в художественном тексте. В статье на конкретных текстовых примерах обоснованы речевые портреты положительных, отрицательных и гендерно-обусловленных групп образов. Результаты, полученные в ходе исследования, служат раскрытию исторического процесса формирования узбекского литературного языка, а также лингвоэстетического идеала писателя.

Ключевые слова: лингвопоэтика, речевой портрет, индивидуализация, лексическая коннотация, прагмалингвистика, социолингвистика, социолект, Абдулла Кадыри, «Ўткан кунлар», стилистическая дифференциация.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o‘zbek ijtimoiy-madaniy hayoti, til sotsiologiyasi va adabiy jarayonining eng buyuk monumenti shubhasiz Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidir. Badiiy adabiyotda inson qismati va uning xarakteri masalasi doimo markaziy o‘rinda turadi. Biroq qahramon ichki dunyosining eng fundamental ifodachisi bu – uning nutqidir. Nutq shunchaki kommunikativ aloqa vositasi bo‘lmay, subyektning ijtimoiy kelib chiqishi, madaniy saviyasi, ruhiy holati, intellektual salohiyati hamda axloqiy prinsiplarini ochib beruvchi lisoniy oynadir. O‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida “O‘tkan kunlar” asari uzoq yillar davomida asosan g‘oyaviy-mavzuviy, tarixiy-ijtimoiy va adabiy-tarixiy jihatdan o‘rganib kelindi. Ammo uning lingvopoetik va stilistik tabiati, xususan, qahramonlar nutqining individual xususiyatlarini lingvistik mexanizmlar yordamida tadqiq etish hamon eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Badiiy matnda individuallashtirilgan nutq har bir qahramon uchun alohida lisoniy vazifani o‘taydi. Abdulla Qodiriy o‘z asarida shunday mukammal sintezga erishganki, kitobxon qahramonning ismini o‘qimasdan turib ham uning kimligini, jamiyatda qaysi ijtimoiy qatlamga mansubligini aniq bila oladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi – asardagi personajlar nutqini lingvopoetik tahlil qilish orqali Qodiriyning so‘z san’atkorligi mahoratini lisoniy sathda isbotlash, tildagi konnotativ (yashirin) ma’nolarning badiiy obraz yaratishdagi pragmatik funksiyalarini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun asardagi nutqiy vaziyatlar sinchiklab tasniflanadi va til vositalarining estetik yuklamasi ochib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu ilmiy tadqiqot ishida obyektning xususiyatidan kelib chiqqan holda kompleks lisoniy-badiiy metodlar tizimidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining asosi quyidagi usullardan tashkil topgan: lingvopoetik tahlil metodi – ushbu metod yordamida badiiy matndagi neytral til birliklarining qanday qilib estetik vazifa kasb etayotgani, badiiy tasvir va obrazlilikni shakllantirishdagi o‘rni o‘rganildi. Sotsiolingvistik differensiallashuv usuli – personajlarning ijtimoiy kelib chiqishi (davlat arboblari, ziyolilar, savdogarlar, ulamolar, shahar quyi tabaqasi) ularning nutqiy leksikasiga qanday ta’sir ko‘rsatganini aniqlash maqsadida qo‘llandi. Pragmalingvistik tahlil – nutqiy aktlar, muloqot ishtirokchilarining bir-biriga ta’sir o‘tkazish strategiyalari, nutqiy etiket va murojaat shakllarining yashirin ma’nolari tahlil qilindi.

Natijalar

Olingan lingvistik dalillar va asardan to‘plangan materiallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Qodiriy personajlar nutqini shakllantirishda shunchaki tasodifiy so‘zlardan emas, balki qahramonning sotsial vazifasi hisoblangan mukammal lisoniy tizimdan foydalangan. Asardagi markaziy ijobiy qahramonlar hisoblangan Otabek va Yusufbek hoji tili o‘zbek milliy adabiy tilining kitobiy uslubiga, chig‘atoy hamda klassik adabiyot an’analariga chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ularning nutqi sintaktik jihatdan mukammal, mantiqiy tugal va leksik sathda arabiy hamda forsiy istilohlar bilan boyitilganligi bilan ajralib turadi. Otabek nutqining lingvopoetik tabiati uning ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashi bilan belgilanib, u o‘z fikrlarini emotsional portlashlar bilan emas, balki mantiq asosida bayon qiladi. Otabekning Marg‘ilon dorug‘asi oldidagi nutqini tahlil qilsak, uning tilida davlat huquqi va sotsial munosabatlarga oid leksika ustunlik qiladi. U o‘z muloqotida bizning bu holatda qolishimiz orqasidan boshqa xonliqlar, xususan, ruslar bizning ustimizga ko‘z tikmoqdalar, agar biz o‘zaro nizo va adovatlarni tashlamas ekanmiz, taraqqiy etishimiz va millatni saqlab qolishimiz imkonsizdir, degan fikrlarni ilgari suradi. Ushbu nutqiy vaziyatda qo‘llanilgan o‘zaro nizo, adovatlarni tashlamoq, millatni saqlab qolmoq kabi birikmalar yuksak ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega bo‘lib, sintaktik sathda murakkab ergashgan qo‘shma gap qoliplarida qurilgan. Otabek nutqida men olmoshiga qaraganda biz kollektiv olmoshining ko‘p ishlatilishi uning shaxsiy manfaatdan millat manfaatini ustun qo‘yishini ko‘rsatuvchi lingvistik dalildir. Yusufbek hoji nutqi esa davlat arbobining donishmandligi hamda diniy-falsafiy dunyoqarash uyg‘unligidan iborat bo‘lib, unda nasriy qofiyadoshlik, ritorik so‘roqlar va xalq maqollari yetakchilik qiladi. Masalan, uning o‘g‘li Otabekka nasihat qilganda dunyo o‘tinchidir, ammolik xalqning

haqqi bo‘yinga tushsa, qiyomat kuni uning javobi og‘irdir, biz kabi foniylar adolat tarozisini to‘g‘ri tutmog‘imiz lozim, deya murojaat qilishi hojining ijtimoiy-diniy mavqeyini to‘liq namoyon qiladi. Hojining xalq qo‘zg‘oloni vaqtidagi xitobida esa tinglovchini ishontirish va hissiyotini uyg‘otish uchun undov gaplar hamda buyruq maylidagi fe’llar ko‘p qo‘llanilgan bo‘lib, bu o‘zbek ritorika san’atining eng yorqin lisoniy namunasidir.

Asardagi salbiy personajlar guruhining nutqiy portreti ularning ichki qabihligi, xiyonatkorligi va jamiyat uchun yomon tabiatini lisoniy sathda fosh etishga xizmat qiladi. Abdulla Qodiriy bu lisoniy qatlamni shakllantirishda ekspressiv va salbiy konnotatsiyali leksikadan, so‘zlarning ko‘chma va piching ma’nolaridan judayam mahorat bilan foydalangan. Romandagi barcha fojialarning asosiy harakatlantiruvchi mexanizmi bo‘lgan Homid obrazining nutqi sof manipulyativ xarakterga ega bo‘lib, u doimo suhbatdoshining psixologik holati va zaif nuqtalaridan kelib chiqib so‘z tanlaydi. Uning nutqida ikki yuzlamachilik hamda pinhonalik elementlari yaqqol ko‘rinib turadi, buni uning Otabekka qarshi fitna uyushtirayotgan vaqtda gapi “Rasti, bu Otabek deganlari Marg‘ilondan sizga non qoldirmoqchi emas, agar hozir qimirlamasangiz, ertaga Kumushbibini Toshkandga olib ketadi-yu, siz bu yerda barmoq tishlab qolaverasiz”, – deb aytgan gaplari to‘liq isbotlaydi. Lingvopoetik jihatdan chuqur tahlil qilinganda, sizga non qoldirmoqchi emas, barmoq tishlab qolaverasiz kabi sof xalqona iboralarni Homid ijobiy ma’noda emas, balki insonlarni bir-biriga gijgijlash, sotsial adovat va hasad olovini yoqish uchun butunlay salbiy kontekstga ko‘chiradi. Uning nutqidagi fe’llar ko‘proq keskinlik, shoshilinchlik va tahdidni ifodalovchi shakllarda keladi. Sodiq va boshqa quyi tabaqaga mansub salbiy qahramonlar nutqida esa adabiy til me’yorlaridan chetlashish, argolar hamda qo‘pol vulgarizmlar faol qo‘llaniladi. Ularning gap-so‘zlari sintaktik jihatdan o‘ta qisqa, bo‘laklangan va uzuq-yuluq bo‘lib, bu ularning Romanda erkaklar va ayollar nutqi o‘rtasidagi sotsiolingvistik va sotsiokultural farqlar, ya’ni genderolekt xususiyatlari juda ham aniq lisoniy chizgilar yordamida ko‘rsatib berilgan. Ayollar nutqi o‘zining emotsionallikka boyligi, maishiy-turmush leksikasining ustunligi, o‘ziga xos undovlar, duolar, qarg‘ishlar hamda hududiy shevalar bilan boshqa guruhlardan butunlay ajralib turadi. Kumushbibi nutqi Farg‘ona-Marg‘ilon shevasining eng mayin va latif lingvistik unsurlari asosiga qurilgan bo‘lib, uning tili adabiy va xalqona lirikaga boyligi bilan asardagi eng yuksak lisoniy estetikani shakllantiradi. Uning Otabekka yozgan maktublarida ko‘zimning nuri, qalbimning sururi begim, siz ketgandan beri Marg‘ilon menga g‘urbatxona bo‘lib ko‘rinadir, quyosh chiqadir, ammo mening ko‘nglim yorishmaydir, deya bayon etgan so‘zlari an’anaviy mumtoz adabiyotimiz me’yorlariga tayanadi. Morfologik sathda esa Marg‘ilon dialektiga xos bo‘lgan -adir affiksal formalarining saqlanishi obrazning hududiy realligini mukammal aks ettiradi. O‘zbekoyim nutqi esa mutlaqo boshqa bir sotsiolingvistik qutbni tashkil qilib, u Toshkent aslzodalari oilasining hukmron bekasi va oilaviy-maishiy lider sifatida gapiradi. Uning tilida Toshkent shevasi elementlari va maishiy-ijtimoiy iboralar ustunlik qiladi. O‘zbekoyimning o‘g‘lining Marg‘ilon qiziga uylanganini eshitgandagi munosabati lisoniy jihatdan juda xarakterli bo‘lib, idiomalar va ekspressiv birliklar uning xarakteridagi qaysarlik, mag‘rurlik va o‘z hukmini o‘tkazishga bo‘lgan moyillikni ko‘rsatadi. Uning nutqida kinoya, piching va keskin ritorik so‘roqlar yetakchilik qiladi, bu esa uning ijtimoiy statusini lisoniy jihatdan to‘liq tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida olingan lingvopoetik va sotsiolingvistik natijalar Abdulla Qodiriyning nutqni individuallashtirish metodologiyasi o‘zbek adabiyoti tarixida mutlaqo yangi va inqilobiy hodisa bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ungacha bo‘lgan an’anaviy o‘zbek adabiyotida, xususan, xalq dostonlari, mifologik qissalar va tarixiy asarlarda personajlar odatda bir xil – o‘ta umumlashtirilgan, ko‘pincha yuqori ritorik hamda balandparvoz kitobiy tilda gapirgan bo‘lsalar, Qodiriy birinchilardan bo‘lib personajlarni real ijtimoiy muhit qonuniyatlari asosida gapirtirishga erishdi. Mavjud adabiyotlar va o‘tgan asrning klassik lingvistik maktablari qarashlari bilan qiyoslanganda, romandagi har bir so‘z yoki lisoniy belgi tasodifiy emas, balki qahramonning ruhiy dunyosi bilan parallel ravishda o‘zgaruvchan dinamikaga egaligi namoyon bo‘ladi. Masalan, asardagi Zaynab obrazining nutqiy evolyutsiyasini kuzatsak, uning tili dastlabki boblarda o‘ta itoatkor, sodda, qisqa sintaktik qoliplardan iborat bo‘lgani holda, asar oxiriga kelib, kuchli rashk, sotsial bosim natijasida parchalangan, uzuq-yuluq, aggressivlarga boy sathga o‘tadi. Bu esa yozuvchining psixolingvistik konseptlarni badiiy matnga singdirish mahoratini isbotlaydi. Muallif nutqi bilan personajlar nutqi o‘rtasidagi mutanosiblik ham o‘zbek tili uslubshunosligi

uchun fundamental ahamiyatga ega, chunki yozuvchi nutqi o‘ta akademik, adabiy-normativ va neytral uslubda kechgani holda, personajlar dialoglariga o‘tilganda matn jonli sotsiolektlar va hududiy lahjalarning tirik laboratoriyasiga aylanadi. Bu holat o‘zbek adabiy tilining tarixiy shakllanish jarayonida hamda badiiy matn tilshunosligi yo‘nalishining vujudga kelishida muhim poydevor vazifasini o‘tagan.

Xulosa

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani ustida olib borilgan lingvopoetik va sotsiolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnda qahramonlar nutqining individuallashtirilishi asarning realistik tabiatini va uning estetik muvaffaqiyatini ta’minlagan eng asosiy lisoniy omildir. Yozuvchi har bir obrazning ichki tabiati va mantiqiy evolyutsiyasini uning o‘ziga xos til tizimi orqali ochib berishga erishgan bo‘lib, asardagi intellektual va ijobiy obrazlar tili kitobiy-adabiy uslubga hamda arabiy-forsiy leksik qatlamga, salbiy qahramonlar nutqi manipulyativ va destruktiv pragmatikaga, ayollar nutqi esa yuqori emotsionallikka va jonli hududiy dialektal xususiyatlarga tayanadi. Qodiriy tomonidan qo‘llanilgan ushbu mukammal lisoniy vositalar va sotsial nutqiy farqlanishlar XX asr boshlaridagi o‘zbek tilining jonli sotsiolingvistik manzarasini hamda adabiy til me’yorlarining shakllanish tarixini o‘rganishda bebaho ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qodiriy. “O‘tkan kunlar”. Roman. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2018.
2. Qozoq Yo‘ldoshev. “Badiiy tahlil asoslari”. Toshkent: Kamalak, 2016.
3. Ma’rufjon Yo‘ldoshev, Zokirjon Isaqov, Shohqadam Haydarov. “Badiiy matnning lisoniy tahlili”. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
4. Z.T.Taxirov. “O‘zbek tilining amaliy uslubiyati”. Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021.
5. Izzat Sulton. “Adabiyot nazariyasi”. Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sotsiolingvistika